

GRZEGORZ OJCEWICZ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5909-270X>

Szczytno

GAJTO GAZDANOW O NIKOŁAJU GOGOLU: DWA TEKSTY, DWIE WIZJE, JEDEN FINAŁ

GAITO GAZDANOV ON NIKOLAI GOGOL: TWO TEXTS, TWO VISIONS, ONE FINAL

The author analyses two articles by Gaito Gazdanov (1903–1971) in which he attempted to assess the life and creative output of Nikolai Gogol (1809–1852). The first text was written in 1929, while the second one was created in 1960. There is a 31 year-long gap between them, which created several opportunities for the Russian first wave migrant to look at the biography of the author of *Dead Souls* from various perspectives. While in his 1929 article Gazdanov highlighted the fantasy aspect of Gogol's word art as a highly original feature which distinguishes him significantly from writers who focused on social issues, such as Victor Hugo (1802–1885), Émile Zola (1840–1902), Nikolai Nekrasov (1821–1878) or Ivan Turgenev (1818–1883), in his 1960 essay the author of *Night Roads* exposed the existential approach in the process of interpretation of Gogol's works and emphasised the existence of multiple crucial contradictions in him as a human being and in his works, where – in his last years of life — didactics and a prophetic approach were voiced and visible especially in *Selected Passages from Correspondence with My Friends* (1947). At that time Gazdanov negated the meaning and value of Gogol's preaching and mentoring practices, however, at the end of his creative life he himself started to write texts with educational and remedial message of literature. The researcher points out the fact that Gazdanov's existential point of view of Gogol ties him closely to Vasily Rozanov (1856–1919) and to Lev Shestov (1866–1938), which on one hand, visibly lowers the originality of the concepts of the author of *The Spectre of Alexander Wolf*, but, on the other hand, it solidifies his insight into the best Russian tradition of existential approach to word art.

Keywords: Russian fantasy literature, Russian epigraphy, Gogol's madness, creative revolution, existential interpretation

Bez większego ryzyka pomyłki można powiedzieć, że recepcja twórczości Gajto Gazdanowa w XXI wieku zarówno w Rosji, jak i poza jej granicami, w tym także w Polsce, znajduje się wciąż na etapie rozpoznawczym i winę za ten stan ponosi przede wszystkim historia. W ZSRR, podobnie jak w zniewolonej przez Kreml Polsce, nie drukowano przecież tekstów opiniotwórczych pisarzy emigracyjnych, skazanych przez Stalina na zapomnienie, do tego jawnie nastawionych przeciwko Sowiетom i współpracujących ze „zgniłym Zachodem”, np. — jak Gazdanow — w rozgłośni radiowej „Swoboda”. Dopiero

procesy związane z upadkiem komunizmu w Rosji spowodowały odwrócenie tej politycznej tendencji i umożliwiły powrót na stronie historii literatury rosyjskiej oraz światowej utworów pisarzy emigracyjnych, chociaż w dalszym ciągu nie szybko i nie wszystkich. Można więc mówić o swego rodzaju ponownych narodzinach i tych pisarzy, i Gazdanowa, zarówno w ojczyźnie¹, jak i poza nią², również w naszym kraju³.

Na tym wstępnym etapie coś już jednak istotnego zrobiono w dziedzinie eksploracji życia i twórczości Gazdanowa. W jego ojczyźnie wydano na przykład w 2009 roku pięciotomowy zbiór dzieł⁴, a wcześniej – trzytomowy⁵, chociaż, jak przekonuje życie, badacze od czasu do czasu odkrywają nieznanе wcześniej teksty autora *Wieczoru u Claire* (*Вечер у Клэр*, 1929), tak więc w dalszej perspektywie pojawią się być może addenda do wspomnianego wydania z najobszerniejszej jak dotąd edycji z 2009 roku. W Rosji powstało międzynarodowe stowarzyszenie sympatyków twórczości Gazdanowa, jemu

¹ Zob. np.: materiały z konferencji naukowej poświęconej Gajto Gazdanowowi: М. Васильева (red.), *Возвращение Гайто Газданова: научная конференция, посвящённая 95-летию со дня рождения, 4–5 декабря 1998 г.*, Русский путь, Москва 2000; Ю. Матвеева, „Парижане” и „новые”: к вопросу взаимоотношений двух ‘Волн’ русской эмиграции (по материалам переписки Г. Газданова, Л. Ржевского и Г. Хомякова), w: О. Блашквив, Р. Мних (red.), *Феномен русской эмиграции: коллективная монография*, Instytut Kultury Regionalnej i Badań Literackich im. Franciszka Karpińskiego. Stowarzyszenie, Siedlce 2004, s. 153–166; Т. Красавченко, М. Васильева, *Гайто Газданов и „незамеченное поколение”: писатель на пересечении традиций и культур*, сборник научных трудов, Ф. Хадонова (red.), ИНИОН РАН, Москва 2005; С. Федякин, „Инфернальный” Гоголь в русском сознании – от Мусоргского до Набокова, w: *Пятые Гоголевские чтения. Н.В. Гоголь и русское зарубежье*, сборник докладов под общей ред. В. Викуловой, Москва 2006, <https://www.domgogolya.ru/science/researches/1557/> (26.12.2023); Ю. Борев (red.) и др., *Гайто Газданов в контексте русской и западноевропейских литератур*, ИМЛИ РАН, Москва 2008; Р. Гагкуев (red.), *Русское зарубежье, Великие отечественники. 100 судеб русской эмиграции в XX веке*, Яузакаталог, Москва 2018.

² Zob. np. L. Dienes, *Russian literature in exile: the life and work of Gajto Gazdanov*, Verlag Otto Sagner, München 1982.

³ Zob. np. J. Strzałka, *Powrót Gazdanowa*, <https://www.dwutygodnik.com/artukul/413-powrot-gazdanowa.html> (30.12.2023).

⁴ Г. Газданов, *Собрание сочинений в пяти томах*, т. 3, *Романы. Рассказы. Литературная критика и эссеистика. Масонские доклады*, Эллис Лак, Москва 2009.

⁵ Г. Газданов, *Собрание сочинений в трёх томах*, Согласие, Москва 1996.

samemu poświęca się coraz więcej opracowań: od drobnych refleksji do rozbudowanych problemowo monografii⁶.

W Polsce największym zainteresowaniem uczonych cieszy się powieść *Nocne drogi* (*Ночные дороги*, 1941), w której autorzy doszukują się na przykład tendencji modernistycznych⁷ czy sensów egzystencjalnych⁸ i charakteryzują społeczne „dno” Paryża⁹. Przedmiotem badawczych dociekań stały się też opowiadania Gazdanowa i wybrane motywy, jak chociażby motyw zemsty oraz mściciela¹⁰, a także niektóre kategorie poetyki, że wymienię przykładowo czas¹¹ bądź świat przedstawiony¹². Ważne dla polskich rusycystów są również inspiracje filozoficzne Gazdanowa¹³ czy problematyka suicydo-

⁶ Zob. nr. С. Кабалоти, *Поэтика прозы Гайто Газданова 20–30-х годов*, Петербургский писатель, Санкт-Петербург: 1998; Н. Цховребов, *Гайто Газданов. Жизнь и творчество*, Ир, Владикавказ 2003; С. Кибальник, *Гайто Газданов и экзистенциальная традиция в русской литературе*, ИД Петрополис, Санкт-Петербург 2011; С. Кибальник, *Гайто Газданов и экзистенциальное сознание в литературе Русского Зарубежья*, „Русская литература” 2003, nr 4, s. 52–72; А. Овсянникова, *Неразгаданный феномен Гайто Газданова*, „Иные берега” 2016, nr 4 4(44); Е. Проскурина, *Черты неореализма в творчестве Г. Газданова (роман „Ночные дороги” и документальная повесть „На французской земле”)*, „Критика и семиотика” 2011, nr 15, <http://www.philology.ru/literature2/proskurina-11.htm> (31.12.2023); Е. Проскурина, П. Проскурина, *Автор, герой, нарратив в „русских” романах Г. Газданова*, „Критика и семиотика” 2007, nr 11; *Единство иносказания: о нарративной поэтике романов Гайто Газданова*, Е. Проскурина, Е. Ромодановская (ред.), Институт филологии СО РАН, Москва 2009.

⁷ К. Jastrzębska, *Tendencje modernistyczne w powieści Gajto Gazdanowa „Nocne drogi”*, „Przegląd Rusycystyczny” 2020, nr 1, s. 162–179.

⁸ М. Giej, „Как? И больше ничего?»: векторы экзистенциального сознания в романе Гайто Газданова „Вечер у Клэр”, „Studia i Szkice Slawistyczne: Literatura, Kultura, Język” 2006, nr 7, s. 83–101.

⁹ М. Giej, *Социальное „дно” парижское в повести Гайто Газданова „Ночные дороги”*, Ústí nad Orlicí: Eurolingua & Euroletteraria, 2009, s. 341–347.

¹⁰ А. Сzymańska, *Мотив мести и образ мстителя в ранних рассказах Гайто Газданова (Общество восьмёрки пик, Товарищ Брак)*, „Studia i Szkice Slawistyczne: Literatura, Kultura, Język” 2010, nr 10, s. 241–247.

¹¹ М. Giej, *Концепция времени в творчестве Гайто Газданова*, „Studia i Szkice Slawistyczne: Literatura, Kultura, Język” 2010, nr 10, s. 233–240.

¹² М. Giej, „...Таким видел мир”: концепция реальности в творчестве Гайто Газданова, „Studia i Szkice Slawistyczne: Literatura, Kultura, Język” 2008, nr 9, s. 173–178; М. Giej, „Я видел мир таким”. Концепция действительности в творчестве Гайто Газданова, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2008.

¹³ М. Sidor, *Inspiracje filozoficzne prozy Gajto Gazdanowa: „Wieczór u Claire” i „Powrót Buddy”*, „Studia i Szkice Slawistyczne: Literatura, Kultura, Język” 2006, nr 8, s. 247–254.

logiczna¹⁴. Całościowy ogląd gazdanowskiej rzeczywistości stał się przedmiotem dysertacji doktorskiej Marii Giej¹⁵. Zajmuje ona także w Polsce pierwsze miejsce, gdy myślimy o ilościowo-jakościowej charakterystyce dorobku autora *Przebudzenia*¹⁶.

Warto przypomnieć, że we Francji w okresie międzywojennym Gazdanow był bardziej popularny i miał większą renomę niż Władimir Nabokow (1899–1977). Twórca nie pozostawił jednak po sobie spuścizny autobiograficznej w ścisłym tego słowa znaczeniu. Był człowiekiem zamkniętym, nie wpuszczał do swego wewnętrznego życia obcych, nie brał udziału w skandalach towarzyskich i nie zapisał się w związku z tym w memuarach mu współczesnych. Iwan Bunin (1870–1953), Maksim Gorki (1868–1936), Dmitrij Mierieżkowski (1865–1941) i Władimir Nabokow widzieli w nim jednego z najbardziej utalentowanych twórców emigracyjnych młodego pokolenia. Za życia pisali o nim z uznaniem opiniotwórczy krytycy rosyjskiej emigracji m.in. Mark Słonim¹⁷, Nikołaj Ocup¹⁸, Władimir Wejdle¹⁹, Władimir Warszawski²⁰, Georgij Adamowicz²¹ i po zgonie pisarza: Jurij Terapiano²², Jurij Iwask²³, Leonid Rzewski²⁴.

XXI-wieczne braki recepcyjne uzasadniają, jak sądzę, chociażby syntetyczne przybliżenie polskiemu odbiorcy sylwetki autora *Historii rewnej podróży* (*История одного путешествия*, 1934). Rosyjski pisarz i krytyk literacki Gajto Gazdanow (Гайто/Георгий Иванович Газданов, oset. Гæздæнты Гайто Газданов) urodził się 23 XI/6 XII 1903 roku w Petersburgu. Będąc synem leśniczego, wiele z konieczności podróżował po Rosji i poznawał najrozmaitsze jej zakątki. W latach 1912–1919 uczył się w gimnazjum w Charkowie. Walczył pod dowództwem generała Piotra Wrangla (1878–1928) po stronie białych z bolszewikami, a w 1920 roku znalazł się wraz z innymi ewakuowanymi w Konstantynopolu. Przez kolejne dwa lata uzupełniał

¹⁴ A. Paszkiewicz, *Suicidia w twórczości Gajto Gazdanowa*, „Slavica Wratislaviensia” 2018, t. 167, s. 321–328.

¹⁵ M. Giej, „*Takim widziałem świat*”. *Koncepcja rzeczywistości w twórczości Gajto Gazdanowa* (praca doktorska), Uniwersytet Opolski, Opole 2007.

¹⁶ Zob. publikacje Marii Giej z lat 2006–2016.

¹⁷ Zob. „Воля России” 1929, nr 10/11; 1930, nr 5/6.

¹⁸ Zob. „Числа” 1930, nr 1.

¹⁹ Zob. „Возрождение” 1930, nr 19.

²⁰ Zob. „Современные записки” 1936, nr 61.

²¹ Zob. „Новое русское слово” 1971, nr 11, „Русская мысль” 1971, nr 30.

²² Zob. „Русская мысль” 1972, nr 27.

²³ Zob. „Русская мысль” 1983, nr 4.

²⁴ Zob. „Стрелец” 1985, nr 5.

tam wykształcenie, by dokończyć edukację na poziomie średnim w Bułgarii (1923). Zimą 1923 mieszkał już w Paryżu, dzieląc nędzę rosyjskich emigrantów pierwszej fali. Przez kolejne dwadzieścia cztery lata (1928–1952) utrzymywał się z pracy nocnego taksówkarza, co oznacza, że musiał zdać egzamin nie tylko ze znajomości topografii Paryża, lecz także języka francuskiego²⁵. Za dnia studiował od 1926 do 1931 roku na Sorbonie. W wolnych chwilach, o które było bardzo trudno, Gazdanow oddawał się pasji literackiej.

Debiut prozatorski wypadł w czerwcu 1926 roku. Wtedy to w praskim czasopiśmie „Swoimi Ścieżkami” („Своими путями”) opublikowano opowiadanie *Hotel przyszłości* (*Гостиница грядущего*). Nieco później, w 1927 roku, wyszła drukiem *Opowieść o trzech niepowodzeniach* (*Повесть о трёх неудачах*) w drugim numerze prestiżowego emigracyjnego czasopisma rosyjskiego ukazującego się w Pradze „Wola Rosji” („Воля России”). Potem jego utwory zaczęły się ukazywać w jeszcze bardziej renomowanym w ówczesnych kręgach emigracyjnych czasopiśmie „Współczesne Zapiski” („Современные записки”), ale prawdziwą popularność i przychylność krytyków przyniosła mu pierwsza powieść *Wieczór u Claire* powstała w 1929 roku. W sumie Gazdanow napisał jedenaście powieści, z których ostatnia jest nieukończona. Są to następujące dzieła: *Wieczór u Claire*, *Aleksiej Szuwałow* (*Алексей Шувалов*, 1930)²⁶, *Historia pewnej podróży*, *Lot* (*Полёт*, 1939), *Nocne drogi*, *Widmo Aleksandra Wolfa* (*Призрак Александра Вольфа*, 1947), *Powrót Buddy* (*Возвращение Будды*, 1949), *Pielgrzymi* (*Пилигримы*, 1953), *Przebudzenie*, *Ewelina i jej przyjaciele* (*Эвелина и её друзья*, 1968), *Przewrót* (*Переворот*, 1971). W dorobku nowelistycznym Gazdanowa znajduje się jeszcze około pięćdziesięciu opowiadań.

Od 1932 roku aż do końca życia Gazdanow należał do jednej z paryskich łóż masonskich. W 1935 roku w liście do Maksima Gorkiego prosił o pomoc związaną z umożliwieniem mu powrotu do Rosji. Gdyby nie śmierć autora *Matki*, być może to pragnienie 32-letniego wówczas emigranta by się spełniło, a w ZSRR mógł go czekać ten sam

²⁵ Z tym ostatnim zadaniem Gazdanow nie miał zapewne większych trudności, gdyż znajomość francuskiego zawdzięczał matce, która uczyła go tego języka mniej więcej od czwartego roku życia.

²⁶ Na powieść *Aleksiej Szuwałow* (*Алексей Шувалов*, 1930) wskazano w opracowaniu *Русское зарубежье...*, s. 150. Rękopis znajduje się w archiwum pisarza w zbiorach biblioteki Houghton Harvard University (USA). Utwór ten nie występuje w 5-tomowym zbiorze dzieł wszystkich Gazdanowa z 2009 roku. Wersja sieciowa: https://www.darjal-online.ru/material/2003_3-gazdanov/ (30.12.2023).

tragiczny los, jak wielu jego rodaków, którzy zdecydowali się na powrót do ojczyzny²⁷. Podczas okupacji, którą spędził w Paryżu, jako zagorzały przeciwnik Stalina czynnie wspomagał w 1943 roku francuski ruch oporu, co utrwalił w książce *Zobowiązuję się do obrony* (*Je m'engage a defendre*, 1946). W latach 1953–1971 był współpracownikiem rozgłośni radiowej „Swoboda” w Monachium. Dopiero pod koniec 1988 roku na fali rozpadu ZSRR otworzyła się przed Gazdanowem możliwość zaistnienia w ojczyźnie. Krytycy wskazywali najczęściej na pokrewieństwo narracyjne autora *Powrotu Buddy* z takimi mistrzami pióra jak Marcel Proust, Franz Kafka, Władimir Nabokow, Henry Miller czy Louis-Ferdinand Céline, pisząc o występowaniu w jego dziełach strumienia świadomości, autobiografizmu i psychologizmu. Gazdanow zmarł w Monachium 5 grudnia 1971 roku na raka płuc. Został pochowany na podparyskim cmentarzu Sainte-Geneviève-des-Bois. Jego twórcze motto zostało zawarte w eseju poświęconym Nikołajowi Gogolowi z 1960 roku: „Każdy pisarz tworzy własny świat, nie odtwarza rzeczywistości, i poza tą oryginalną twórczością literatura, prawdziwa literatura, nie istnieje”²⁸. Tej zasadzie kreacyjnej pozostał wierny do końca.

Fenomen Gazdanowa zachęca badaczy, jak sądzę, do poszukiwania odpowiedzi na pytania o źródła jego inspiracji, o możliwe powiązania własnej poetyki ze sztuką słowa innych wielkich pisarzy rosyjskich. Ciekawe wydaje się w tym kontekście sprawdzenie, czy na przykład Nikołaj Gogol był dla Gazdanowa wzorem, albowiem jego *Widmo Aleksandra Wolfa* najbardziej chyba uzasadnia tego typu weryfikację. By ją przeprowadzić, odwołam się do dwóch esejów Gazdanowa o Gogolu, w których podjął się on oceny życia i twórczości autora *Nosa*. Pierwszy szkic powstał w 1929, a drugi — w 1960 roku. Dzieli je więc 31-letnia przepaść, która stworzyła niejedną okazję dla rosyjskiego emigranta pierwszej fali, by spojrzeć na biografię autora *Martwych dusz* z różnych punktów widzenia. Czy są to perspektywy

²⁷ Gazdanow, zdając sobie sprawę z ryzyka wyjazdu do ZSRR, pragnął wrócić do ojczyzny z czysto ludzkich pobudek: by być razem z matką, która po śmierci męża pozostała całkiem sama. Wniosek taki można wysnuć na podstawie korespondencji między matką a synem.

²⁸ Г. Газданов, *Собрание сочиненей в пяти томах*, т. 3, *Романы. Рассказы. Литературная критика и эссеистика. Массонские доклады*, Эллис Лак, Москва 2009, s. 636. Tu i dalej wszystkie tłumaczenia pochodzą ode mnie. Cytaty z Gazdanowa oznaczam w tekście przez wskazanie numerów tomu wydania z 2009 roku i przywołanie odpowiedniej strony, np. III: 636.

odmienne? Jeśli tak — czym podyktowane? A może gdzieś znajdują miejsce wspólne w biografiach twórczych obu Rosjan?

Na temat esejów Gazdanowa o Gogolu nie ma jak dotąd odrębnej literatury polskojęzycznej, ale jest stosunkowo obszerny artykuł rosyjskiego badacza Siergieja Kibalnika²⁹, którego szczególnie interesuje problematyka egzystencjalna nie tylko w twórczości autora *Powrotu Buddy*, lecz globalnie — jako ważne zagadnienie rosyjskiej literatury emigracyjnej³⁰. O Gogolu i Gazdanowie w aspekcie uczuciowego postrzegania świata pisał Jurij Niecziporienko³¹. Do spostrzeżeń Kibalnika jako bezpośrednio związanych z moimi rozważaniami nawiążę po dokonaniu analizy zawartości obydwu szkiców.

UWAGI O EDGARZE POEM, GOGOLU I MAUPASSANCIE

Szkic literaturoznawczy *Uwagi o Edgarze Poem, Gogolu i Maupassancie* (*Заметки об Эдгаре По, Гоголе и Мопассане*) został opublikowany po raz pierwszy za granicą w 1929 roku w Pradze w prestiżowym emigracyjnym czasopiśmie „Wola Rosji” („Воля России”)³². Składa się on z 17 zróżnicowanych objętościowo i dość luźno powiązanych „odsłon”, w których autor przedstawia swój punkt widzenia na postacie i pisarstwo wymienionych twórców. Gdyby kluczem do tytułu miał być ilościowy udział informacji o nich, należałoby raczej na drugim miejscu umieścić Maupassanta, na trzecim dopiero Gogola. Najważniejszy jest w tym esej dla Gazdanowa bezsprzecznie Poe, którego niezwykłość biograficzna i twórcza najbardziej go zafascynowała.

Uwagi o Edgarze Poem... można odczytać w poetyce ekspresywnego manifestu, tak wiele jest tutaj śmiałych tez o naturze słownej kreacji i samych twórcach w ogóle, oraz w odniesieniu do Poego, Gogola i Maupassanta w szczególności. Coś jednak zasadniczego musi łączyć tę triadę literatów, skoro Gazdanow rozpracowuje ją jednocześnie. Przywołam najważniejsze jego myśli, które wiążą się bezpo-

²⁹ С. Кибальник, *Гоголь в экзистенциальной интерпретации Газданова*, <https://www.domgogolya.ru/science/researches/1489/> (17.01.2023).

³⁰ С. Кибальник, *Гайто Газданов и экзистенциальное сознание в литературе Русского Зарубежья*, „Русская литература” 2003, nr 4.

³¹ Ю. Нечипоренко, *Гоголь и Газданов: „чувственная прелесть мира”*, <http://www.hrono.ru/text/2007/negazo407.html> (05.01.2024).

³² Г. Газданов, *Заметки об Эдгаре По, Гоголе и Мопассане*, „Воля России” (Прага) 1929, nr 5/6, s. 96–107.

średnio z Gogolem, inne jego rozważania — z konieczności — pominę. Szkic autora *Uwag o Edgarze Poem...* otwiera teza, w myśl której

Są pisarze, których los nie odznacza się czymś nadzwyczajnym; i trudno jest nam w takich przypadkach założyć występowanie bezpośredniej zależności między osobowością artysty a jego sztuką, i tak samo trudno — określić stopień napięcia psychicznego oraz odpowiadającej mu głębi emocjonalnej tonacji tych lub innych utworów. Ale nie ma nic łatwiejszego od prześledzenia etapów rozwoju literackiego takiego pisarza i pobudek, które pchnęły go na ścieżkę właśnie pracy literackiej: najczęściej przyczyny te mają charakter społecznej konieczności (I: 705).

O twórcach tego rodzaju Gazdanow powie zdecydowanie bez zachwytu, że „prawie zawsze cieszą się powodzeniem, nakład ich książek bywa wysoki; ich powieści, opowiadania, sztuki i wiersze składają się właśnie na obszerną literaturę współczesną” (I: 705). I chociaż niekoniecznie są to słabi pisarze, eseista kategorycznie twierdzi, że „trzeba raz na zawsze zrozumieć, że cała ta literacka produkcja nie ma najmniejszego odniesienia do sztuki — ponadto podporządkowuje się zupełnie innym wymaganiom i prawom” (I: 705). Zaskakując, być może, czytelnika nieprzygotowanego na takie podejście do literatury, Gazdanow jednym tchem wymienia nazwiska czterech o co najmniej europejskiej sławie pisarzy: z Zachodu — Zolę i Hugo, a ze Wschodu — Niekrasowa i Turgieniewa. Reprezentują oni według eseisty drugi gatunek „sztuki” w przeciwieństwie do twórców pierwszego gatunku, jak Poe, Gogol i Maupassant. Gazdanow nie oszczędza pisarzy drugorzędnych, uważa bowiem, że „największą popularnością cieszyli się i cieszą autorzy niewykształceni i pozbawieni talentu, ludzie o wstrząsającym ubóstwie duchowym rzadko spotykanym nawet wśród niepiśmiennych” (I: 706). Teza, przyznać trzeba, mocno kontrowersyjna, ale przecież sformułowana przez zaledwie 26-letniego krytyka, więc może jednak przesadzona w negatywnej ocenie, zwłaszcza że Gazdanow przywołuje w celach ilustracyjnych dwa nazwiska francuskich autorów zajmujących się problematyką społeczną: Wiktor Margueritte (1866–1942) i Maurice Decobra (1885–1973). Krytyk formułuje prawo: „Popularność autora jest odwrotnie proporcjonalna do jego bliskości wobec sztuki” (I: 706). O ile wymienieni twórcy — od Zoli do Decobra — reprezentują literaturę społeczną w rozumieniu Gazdanowa, jej „drugi gatunek”, o tyle Poe, Gogol i Maupassant są przedstawicielami sztuki prawdziwej, „pierwszego gatunku”, utożsamianej przez eseistę z uprawianiem fantastyki, lecz fantastyki rozumianej swoiście: „Sztuka fantastyczna powstała po tym, jak ludzie,

którzy ją stworzyli, zdołali pokonać opór bezpośredniego istnienia w świecie raz na zawsze określonych pojęć, przedmiotów i normalnych ludzkich wyobrażeń” (I: 707). Ale „do tego, by pokonać odległość oddzielającą sztukę fantastyczną od świata faktycznej rzeczywistości, potrzebne jest szczególne wyostrenie pewnych zdolności duchowego widzenia — ta choroba, którą Poe nazywał ‘chorobą skoncentrowanej uwagi’” (2009: I: 707).

Strach i śmierć są dla Gazdanowa tymi kategoriami, które występują w życiu i twórczości pisarzy dających światu fantastykę. Eseista uważa, że nie potrafimy określić, „ani czym jest strach, ani czym jest śmierć, ani czym jest przecucie” (I: 708). Strach miał być dla nich czymś koszmarnym i ogromnym, dojmującym. Twórcy narażają się na zdradę ze strony języka, natrafiają na jego niewydolność semantyczną, gdy tylko wychodzą w narracji poza fenomeny fizyczne, realne, namacalne. A przecież, zakłada eseista, gdyby żaden z pisarzy-fantastów nie „pokonał tego strachu, wiele stron z Gogola, Poe, Maupassanta nie zostałyby napisanych” (I: 708). Oprócz strachu, śmierci i przecuć twórców nieuprawiających literatury społecznej, a więc takim, których sztuka nie znajduje się poza „klasycznie racjonalnym odbiorem, niezmiennie dosięga tragedia stałej duchowej samotności” (I: 708). Jest to więc kolejny parametr biograficzny charakteryzujący między innymi Gogola.

Najwięcej o twórcy *Wija* (*Buŭ*, 1833) napisał Gazdanow wprost w czwartej części szkicu i skupił się na źródłach fantastyki Gogola. Uznał, że

Fantastyka Gogola, którą zainicjowały biesy-karykatury w *Wieczorach na futorze niedaleko Dikańki*, z na wpół śmiesznego opisu subtelnych biesów i szkaradnych wiedźm, przeszła przez *Martwe dusze* i zatrzymała się na *Portrecie* oraz *Pamiętniku szaleńca*. W *Opowiadaniach petersburskich* stała się jeszcze straszniejsza, gdyż stopiła się z petersburską rzeczywistością i przestała być abstrakcją (2009: I: 709).

Następnie Gazdanow przywołuje cytaty z *Wija*, by wskazać na organiczne łączenie przez Gogola humoru z horrorem i szaleństwem, w którym niemały udział miały siły nieczyste. W głębokiej religijnej nadziei autor *Portretu* widział szansę na zbawienie: „Edgar Poe zginął, wiedząc, że zbawić się nie jest możliwe; Gogol zginął, myśląc, że zbawienie istnieje. Nie wiem, co jest bardziej straszne” (I: 710). Krytyk dostrzegł jednak w narracji *Wija* fragmenty godne pióra samego św. Jana Ewangelisty w jego *Apokalipsie*, czym zaakcentował

prawdziwy kunszt słowny Gogola: „W opowiadaniu³³ *Wij* są miejsca, w których język Gogola osiąga poziom niezrównanej sztuki świętego Jana” i przywołuje następujące zdanie: „Wiatr rozszedł się po cerkwi od [tych] słów i dał się słyszeć szum jakby od mnóstwa lecących skrzydeł” (I: 710).

Jeszcze tylko w dwóch częściach — dziesiątej i dwunastej — poświęcił Gazdanow nieco więcej uwagi Gogolowi, tym razem odwołując się do kilku jego fantastycznych tekstów: *Nosa*, *Rewizora* i *Portretu*. Eseista sformułował o pisarzu kolejną tezę, pisząc:

Niezwykła dziwność niektórych wątków Gogola w żaden sposób nie może zostać wyjaśniona jak tylko za pomocą oryginalności. W najbardziej szyderczym i niewiarygodnym opowiadaniu³⁴ literatury rosyjskiej *Nos* zawiera niewątpliwie oddalone symptomy szaleństwa. Niezwykła pewność, z jaką Gogol prowadzi narrację o nosie, który przemienił się w urzędnika i już wsiada do ekwipażu, by jechać do Rygi — byłaby niedostępna dla normalnego człowieka. Wybuch szaleństwa przeblyskuje nawet w *Rewizorze*; w pewnych miejscach Chlestakow nagle zaczyna mówić językiem Poprisczyna. W *Portrecie* mówi się o tym, jak cudowna sztuka artysty zatrzymała życie w obrazie: oczy narysowanego człowieka prowadzą samodzielny żywot [...] (I: 714).

Z kolei w odsłonie dwunastej — refleksja w jednakowym stopniu odnosząca się do Poego, Gogola i Maupassanta:

Prawie wszyscy bohaterowie literatury fantastycznej, i już oczywiście, wszyscy jej autorzy zawsze odczuwają obok siebie czyjeś inne istnienie. Nawet wtedy, gdy nie piszą o tym, nie mogą zapomnieć o swych sobowtórach. Nadaremnie Gogol przekonywał samego siebie: „I myślisz, że namiętności, pragnienia i niespokojne wytwory złego ducha, niepokojącego świat, w ogóle nie istnieją i widziałeś je tylko raz w błyszczącym, migocącym widzeniu sennym” (I: 714–715).

Obnażając nieznacznie swe skomplikowane wnętrze, Gogol wyznał kiedyś: „[...] każdy z nas w ciszy letniego dnia, w południe, gdy dookoła nikogo nie było, słyszał, jak ktoś nazywał go po imieniu. ‘Przyznaję, dla mnie zawsze to tajemnicze wołanie było straszne’” (I: 715). Ta myśl prowadzi Gazdanowa do konkluzji, w myśl której „Gogol był dręczony przez nieustanne duchowe cierpienie, które doprowadziło go do szaleństwa” (I: 708).

³³ Gazdanow konsekwentnie, zarówno w szkicu z 1929, jak i 1960 roku, pisze błędnie o *Wiju* jako opowiadaniu, podczas gdy gatunkowo jest to opowieść.

³⁴ Utwór *Nos* jako gatunek literacki jest absurdalną opowieścią satyryczną, a nie opowiadaniem.

O GOGOLU

Esej literaturoznawczy *O Gogolu* został opublikowany po raz pierwszy za granicą w 1960 roku w Monachium³⁵, a w Rosji dopiero w 1993 w wersji skróconej³⁶ i pełnej w 1994³⁷. Oryginał jest przechowywany w archiwum pisarza (Архив Газданова. Ед. хр. 46, 47). Na podstawie lektury można się zorientować, że podczas pracy nad tekstem autor posiłkował się kilkoma źródłami. Były to przede wszystkim: wspomnienia Siergieja Aksakowa³⁸, utwór Pawła Annienkowa³⁹ i zapiski Iwana Turgieniewa z 1869 roku⁴⁰. Odwołując się do tych materiałów, Gazdanow przytaczał je z pewnymi nieścisłościami, skąd płynie wniosek, że po niektóre cytaty albo sięgał z pamięci, albo ostatecznie nie weryfikował jednak przytoczeń z zapisami drukowanymi; możliwe są też typowo ludzkie przeoczenia.

Tekst *O Gogolu* ma odmienną formalnie i problemowo kompozycję od poprzedniego, z 1929 roku. Tutaj jedynym i najważniejszym bohaterem jest sam Gogol, nie towarzyszą mu inni, jak chociażby Poe czy Maupassant. Waga problemu musiała być zatem znaczna, skoro Gazdanow skupił się wyłącznie na rozważaniach o autorze *Wieczorów na futorze niedaleko Dikańki* (*Вечера на хуторе близ Диканьки*, 1829–1832) i powrócił do niego w innej, NIE-fantastycznej odsłonie. Szkic zaczyna się bardzo mocnym akordem: odwołaniem do opinii Lwa Tołstoja (1828–1910) o Gogolu, ale już na samym początku niektóre dźwięki zabrzmiały fałszywie. Gazdanow bowiem, powołując się na Tołstoja, napisał, że według autora *Wojny i pokoju* „Gogol był człowiekiem wielce utalentowanym, ale o wąskim i mrocznym umyśle” („Гоголь был человеком с большим талантом, но с узким и темным умом”). Gdy porównamy ten „cytat” ze źródłem, okaże się,

³⁵ Г. Газданов, *О Гоголе*, „Мосты” (Мюнхен) 1960, nr 5, s. 171–183.

³⁶ Г. Газданов, *О Гоголе*, „Независимая газета” 1993, 6 июля, s. 7.

³⁷ Г. Газданов, *О Гоголе*, „Литературное обозрение” 1994, nr 9/10, s. 78–83.

³⁸ С. Аксаков, *История моего знакомства с Гоголем со включением всей переписки с 1832 по 1852 г.* Издание подготовили сотрудники Музея „Абрамцево” АН СССР. Е. Населенко, Е. Смирнова (ред.), Издательство Академии наук СССР, Москва 1960, https://imwerden.de/pdf/aksakov_s_t_istoriya_moego_znakomstva_s_gogolem_1960_text.pdf (21.12.2023).

³⁹ П. Анненков, *Н.В. Гоголь в Риме летом 1841 года*, w: *Н.В. Гоголь в воспоминаниях современников*. С. Машинский (red.), Государственное издательство художественной литературы, Москва 1952, s. 230–316, <https://feb-web.ru/feb/gogol/critics/gvs/gvs-230-.htm> (21.12.2023).

⁴⁰ И. Тургенев, *Гоголь. Из писем*, <http://gogol-lit.ru/gogol/vospominaniya/turgenev.htm> (22.12.2023).

że w 1909 roku autor *Zmartwychwstania* (*Воскресение*, 1889–1899) sformułował swą myśl inaczej i że Gazdanow, cytując błędnie, wypaczył myśl pisarza. W oryginale jest: „Гоголь — огромный талант, прекрасное сердце и небольшой, несмелый, робкий ум”⁴¹ („Gogol to ogromny talent, przepiękne serce i niewielki, nieśmiały, bojaźliwy umysł”). Ale wypada się zgodzić z następnym zdaniem Gazdanowa, który utożsamił opinię Tołstoja z bardzo krótką, a przy tym bezlitosną diagnozą, być może nawet — czymś w rodzaju wyroku.

Już na początku analizy rodzi się pewien dylemat: jak dalej traktować wypowiedź Gazdanowa o Gogolu: czy w myśl niepoprawnego przytoczenia słów Tołstoja, gdzie talent miał się łączyć z wąskością i mroczością umysłu, czy raczej z poprawnym zapisem („Gogol to ogromny talent, przepiękne serce i niewielki, nieśmiały, bojaźliwy umysł”), ale wtedy lektura eseju będzie przebiegać z konieczności dwutorowo, co zmusi czytelnika do większej ostrożności w przyjmowaniu interpretacji Gazdanowa. Ten zaś uznał, że lakoniczna fraza Tołstoja

przypomina algebraiczną formułę, którą trzeba rozwiązać, aby zrozumieć do końca tragiczny sens danego określenia. A każda próba zrozumienia, kim w końcu był ten zadziwiający i rzeczywiście do nikogo niepodobny pisarz, przekonuje nas, że znajdujemy się przed prawie nierozwiązywalnym zadaniem (III: 635).

„Prawie” — a więc jest jednak jakaś szansa na jego subiektywne rozwiązanie. Tak czy inaczej, już w pierwszym akapicie eseju Gazdanowa pojawiły się słowa wielkiego uznania dla warsztatu Gogola, ponieważ autor *Wieczoru u Claire* podkreślił, że mamy tutaj do czynienia z pisarzem zadziwiającym, a przy tym do nikogo niepodobnym. Są to przecież cechy typowe dla wielkich twórców kultury.

Gazdanow dokonuje następnie ważnego manewru, zdecydowanie bowiem odcina się od bytujących w historii literatury rosyjskiej opinii jakoby Gogol był wielkim pisarzem-realistą czy protoplastą szkoły naturalnej. Opinie takie uznał za całkowicie fałszywe i niewytłumaczalnie naiwne. Autor *Nocnych dróg* zaatakował bezpardonowo przy okazji Władimira Szenroka (1853–1910)⁴², który zapisał się złotymi

⁴¹ Л. Толстой, *О Гоголе*, <http://tolstoy-lit.ru/tolstoy/publicistika/o-gogole.htm> (22.12.2023).

⁴² Władimir Iwanowicz Szenrok (Владимир Иванович Шенрок) — rosyjski pisarz i historyk literatury, teatrolog. Znaczący twórca twórczości Nikołaja Gogola. Absolwent (1875) Wydziału Historyczno-Filologicznego Imperatorskiego Uniwersytetu Petersburskiego (Историко-филологический факультет Императорского Санкт-Петербургского университета). Prawie cała literacka i naukowa działalność Szenroka wiązała się ze studiami nad Gogolem. Zajmowały go zwłaszcza

zgłoskami w dziejach literatury rosyjskiej, zwłaszcza jako biograf Gogola i autor monumentalnych materiałów do biografii tegoż, uznając, że biograficzny szkic Szenroka „został napisany z dziecięcą nieporadnością” (III: 635). To, przyznać wypada, odważne posunięcie ze strony rosyjskiego emigranta pierwszej fali i mocny cios w utrwalone już od kilku dziesięcioleci spojrzenie w Rosji na pisarstwo Gogola, gdyż legendy rządzą się przecież własnymi prawami. Gazdanow uważał, że tylko o pisarzach drugorzędnych dałoby się myśleć w kategoriach twórców, którzy mieliby „reprezentować kierunek realistyczny w literaturze albo szkołę romantyczną, albo jedną ze szkół, albo jeden z kierunków” (III: 635). I nieco dalej:

Kontrowersyjność pojęcia „szkoła” w odniesieniu do literatury staje się szczególnie oczywista, gdy postawimy pytanie: do jakiej szkoły można zaliczyć Szekspira albo Cervantesa, [Lwa]⁴³ Tołstoja czy Balzaka, Dostojewskiego czy Prousta? Jak można odnieść do niepowtarzalnego geniusza Gogola jakiegoś pojęcia o szkole czy kierunku? Gogol to, jak myślę, prawda niezaprzeczalna, pisał tak, jak nie pisał nikt przed nim i jak nie pisał nikt po nim. To nie przeszkodziło [jednak] [Wissarionowi] Bielińskiemu powiedzieć, że w rzeczy samej niepowtarzalność Gogola polegała na tym, że on jakoby odtwarzał rzeczywistość. Nie należy wszakże, jak mi się wydaje, wytykać Bielińskiemu tej jawnej aberracji: nad większością rosyjskich krytyków i krytyków literatury ciąży jakieś fatum. Napisali mnóstwo prac, ale wystarczy wziąć każdą — albo prawie każdą — książkę z historii literatury rosyjskiej, by się przekonać, że jej autor najczęściej po prostu źle rozumie to, co czyta (III: 636).

Według Gazdanowa najbardziej przekonująco o antyrealizmie Gogola ma świadczyć jego fantastyczne słowne działanie, ekspresywnie wyrażone chociażby w dwóch tekstach, jak *Portret* i *Nos*, mimo że autor ujawnił w nich „potworną wyobraźnię” i niezwykły dar narracyjnego przekonywania. Wszelkie udziwnienia obecne w pisarstwie Gogola prowadzą Gazdanowa ku zaskakującej generalizacji, skoro uznał, że „Cała twórczość Gogola to jakieś majaczenie, przyjmujące różne formy, począwszy od *Zaginionego listu* i *Wija*, a kończąc na *Martwych duszach*, *Rewizorze*, *Pamiętniku szaleńca*, *Nosie* i książce *Wybrane fragmenty korespondencji z przyjaciółmi*” (III: 637); wybrane cytaty z *Wija* i *Opowieści o tym, jak się pokłócił Iwan Iwano-*

poszczególne okresy życia autora *Martwych dusz*. Zainteresowania te zaowocowały monumentalnym wydaniem czterotomowego opracowania *Материалы для биографии Н.В. Гоголя* (1892–1897) oraz nieco później — również w czterech tomach — *Письма Н.В. Гоголя* (1901). Redagował VI i VII tom dzieł wszystkich Gogola.

⁴³ Wszystkie uzupełnienia w nawiasach kwadratowych pochodzą ode mnie — G.O.

wicz z Iwanem Nikiforowiczem mają wzmacniać ten sąd krytyka. On też zwraca uwagę na pewną odmienność w postrzeganiu świata przez siebie i Gogola, gdy pisze: „Ale to, co sam Gogol nazywał ‘widzianym przez świat śmiechem i niewidzialnymi, nieznanymi mu łzami’⁴⁴, my postrzegamy raczej jako śmiech przez dziwne majaczenie podobne do początku obłądu” (III: 638).

Bez względu na eksponowanie majaczenia jako konstytutywnej cechy poetyki Gogola, Gazdanow jawnie pisze o literackim geniuszu autora *Rewizora*, „jego nieporównywalnym plastycznym darze, jego słownej wspaniałości i tym niepohamowanym i bezbłędnym rytmem opowiadania, którego nie ma u żadnego z naszych klasyków” (III: 638). Tę szczerą słowną chwałbę wzmacniają również słowa o *Opowieściach Bielkina* (*Повести Белкина*, 1830) i *Córce kapitana* (*Капитанская дочка*, 1836) Aleksandra Puszkina jako utworach uczniowskich w zestawieniu z *Martwymi duszami*. Gazdanowa intriguje przede wszystkim różnorodność sprzeczności występujące w twórczości analizowanego pisarza⁴⁵. Jest mu trudno pojąć i wyjaśnić, jak ktoś, czytaj Gogol, nieznający ziemiańskiego życia przedstawionego w *Martwych duszach*, potrafił tak wiernie odzwierciedlić rosyjski byt. Gazdanow pyta: „Skąd więc wzięła się Koroboczka, skąd wzięli się Nozdriow, Sobakiewicz, Maniłow? Sam Gogol odpowiada na to pośrednio, mówiąc, że wziął swych bohaterów z bytu, który znał — ‘tylko — jak pisze — w postaci generała zdegradowanego do szeregowca’” (III: 639). I dalej:

Jakim zatem widział Gogol świat, który opisywał? W każdym z bohaterów *Martwych dusz*, mówimy na razie o pierwszej części poematu, jest coś, co zżera go niczym rak: głupota, podłość, marność. Ani jednej prawdziwie ludzkiej cechy — ani u bohaterów, ani u autora, który ich opisuje: trudno znaleźć cokolwiek bardziej bezlitosnego niż stosunek Gogola do swych bohaterów, trudno znaleźć taką lodowatą pogardę wobec ludzi, jak u Gogola (III: 639).

Gazdanow dokonuje ciekawego spostrzeżenia: pisze o dwóch światach w biografii Gogola, które ze sobą nie współpracują. Jeden tworzy

⁴⁴Cytat pochodzi z rozdziału siódmego *Martwych dusz*. W pełnym brzmieniu: „И долго еще определено мне чудной властью идти об руку с моими странными героями, озирать всю громадно-несущуюся жизнь, озирать ее сквозь видный миру смех и незримые, неведомые ему слезы”. Н. Гоголь, *Мёртвые души*, <https://citaty.su/skvoz-vidnyj-miru-smex-i-nezrimye-nevedomye-emu-slezy> (21.12.2023).

⁴⁵Zob. А. Кирпичников, *Сомнения и противоречия в биографии Гоголя (комментарий к биографической канве)*, в. 1, Типография Императорской Академии наук, Санкт-Петербург 1900, <https://www.prlib.ru/item/901568> (26.12.2023).

autopsja, drugi — to czego pisarz nie znał. Podkreśla, że jego majaczenie brało się nie z czegoś obcego, lecz z doświadczenia, co komplikuje znalezienie odpowiedzi na pytanie o źródła wynaturzonych ludzkich karykatur z *Martwych dusz*. Rzeczywistość tę komplikuje ponadto fakt, że autor *Wija* czuł w sobie powołanie do przedstawiania pozytywnej strony Rosji, lecz nie zdołał wypełnić swego zadania, do czego przecież przez całe życie dążył. Gazdanow konstatuje:

Weźmy jego bohaterów: major Kowalow został przedstawiony z drapieżną gogolowską sugestywnością jako absolutny idiota. Iwan Fiodorowicz Szpońka — to samo. Nawet staroświeccy ziemianie — co może być bardziej ubogie, więcej, że się tak wyrażę, duchowo-ubogie niż ich istnienie? Kłamca i dureń Chlestakow, łapówkarz horodniczy, łapówkarze-urzędnicy, wreszcie, nieszczęsny Akakij Akakijewicz, też opisany z niezwykłym okrucieństwem — oto co przedstawiał Gogol, oto ten świat, który widział (III: 640).

Gazdanow dostrzeża w Gogolu kilka, jak to sam nazywa, pierwiastków, do których zalicza literacki geniusz autora *Pamiętnika szaleńca* (*Зануцки цумасведueго*, 1835), jego złożoną i daleką od normy psychicznej osobowość oraz święte przekonanie o konieczności uprawiania mentorstwa. Uważa jednak, że wyodrębnienie tych płaszczyzn jest zabiegiem raczej sztucznym, ponieważ „w Gogolu w niepojęty sposób mieściły się równocześnie wszystkie te sprzeczne pierwiastki” (III: 640). Obraz rosyjskiego twórcy komplikuje autocharakterystyka: „[...] Gogol, rozmyślając o *Martwych duszach*, pisze: ‘Zostałem zrodzony wcale nie po to, by stworzyć epokę w dziedzinie literackiej. Moja sprawa — dusza i trwałe dzieło życia’” (III: 641)⁴⁶. A w przedmowie do *Wybranych fragmentów korespondencji z przyjaciółmi* Gogol dokonuje jednoznacznego samorozliczenia i przekreśla sugestywnie wartość własnych wielkich literackich dokonań, gdy konstatuje: „Pragnąłem chociaż w ten sposób odpokutować bezużyteczność wszyst-

⁴⁶W pełnym brzmieniu: „Рожден я вовсе не затем, чтобы произвести эпоху в области литературной. Дело мое проще и ближе: дело мое есть то, о котором прежде всего должен подумать всяк человек, не только один я”. Н. Гоголь, *Четыре письма к разным лицам по поводу „Мертвых душ”*, том 8, w: tegoż, *Полное собрание сочинений в 14 тт*, Издательство Академии наук СССР, Москва 1952, s. 288–289, <https://feb-web.ru/feb/gogol/texts/ps0/ps8/ps8-286-.htm?cmd=p> (13.10.2024). W tłumaczeniu Feliksa Netza: „Wydano mnie na świat nie po to, abym stworzył epokę w literaturze. Moje zadanie jest prostsze i bliższe: zadaniem moim jest to, o czym powinien w pierwszym rzędzie pomyśleć każdy człowiek, nie tylko ja jeden”. M. Gogol, *Wybrane fragmenty korespondencji z przyjaciółmi*, przeł. i opr. F. Netz, Wydawnictwo Sic!, Warszawa 2015, s. 129.

kiego, co opublikowałem, ponieważ w moich listach... znajduje się więcej potrzebnego dla człowieka niż w moich utworach” (III: 641).

W biografii rosyjskiego pisarza Gazdanow odnajduje miejsca, które mogłyby świadczyć o ciągłości idei pożyteczności Gogola na rzecz ojczyzny. Porwany tym pomysłem publicznej przydatności przez krótki czas autor *Nocy wigilijnej* (*Ночь перед Рождеством*, 1831–1832) wykladał historię w Uniwersytecie Petersburskim, odsłaniając przed słuchaczami, wśród których był m.in. Iwan Turgieniew⁴⁷, całkowite nieprzygotowanie i brak kompetencji do zajmowania się tego typu dydaktyką na uczelni wyższej⁴⁸. W liście do matki profesor Janowski (bo takie nazwisko figurowało na planie zajęć) kłamał, informując ją, że objęcie katedry poleciła mu sama imperatorowa. Ta nieprawda jest dla Gazdanowa jednoznaczna z majaczeniem utalentowanego pisarza, z zatarciem granic w jego świadomości między rzeczywistością a zmyśleniem i prowadzi go ku wnioskowi, że „[...] u Gogola to dążenie do bycia mentorem przyjęło strasznie fantastyczną formę, która zmusiła go do wydania książki *Wybrane fragmenty korespondencji z przyjaciółmi*” (III: 642). Fakt publikacji *Wybranych fragmentów...* wiąże słusznie Gazdanow z manią wielkości ich autora dającą o sobie przecież znać już wcześniej, bo bez trudu da się ją odnaleźć zarówno w szóstym rozdziale *Martwych dusz*, jak i obecnym w nich retorycznym pytaniu: „Ruś, czegoż ty chcesz od mnie? Dlaczego ty tak patrzysz i wszystko, co masz w sobie, zwróciło na mnie pełne oczekiwania oczy?” (III: 642).

Wprawdzie Gazdanow nie nazywa manii wielkości Gogola przypadłością psychiczną, nie wiąże jej z długotrwałą chorobą afektywną dwubiegunową, lecz podskórnie da się wyczuć taką właśnie interpretację nieprzewidywalnych zachowań pisarza u podobnego do siebie i stworzonego także przez siebie Aleksieja Popriszczyna, głównego bohatera *Pamiętnika szaleńca*. Gazdanowa niepokoi wciąż pytanie: „[...] jak Gogol mógł napisać taką książkę⁴⁹. Doprawdy niezrozumiałe, dlaczego Gogol mógł uważać, z powodu jakiego niewytłumaczalnego nieporozumienia, jakiego straszego błędu, że może dawać rady wszystkim: ziemianinowi, gubernatorowej, poetom, w ogóle — każdemu” (III: 643). I dalej z jeszcze większym zdziwieniem: „Gogol, któ-

⁴⁷ Zachowało się wspomnienie Turgieniewa o wykładach Gogola. Zob. U Gazdanowa (V: 641–642). Por. И. Тургенев, *Гоголь...*

⁴⁸ Zob. uwagi Simona Karlinsky’ego na temat Gogola-profesora w rozdziale „Professor of History” (s. 50–52).

⁴⁹ Chodzi o *Wybrane fragmenty korespondencji z przyjaciółmi*.

ry nigdy nie zajmował się gospodarstwem, niemający o tym żadnego pojęcia, radzi ziemianinowi, by ten wyjaśnił chłopom, że urodził się ziemianinem i dlatego chłopci powinni mu się podporządkować [...]” (III: 643). I jeszcze bardzo charakterystyczna opinia autora eseju:

Gogol nigdy nie był żonaty i w ogóle nie znał kobiet⁵⁰. Co się tyczy spraw finansowych, trudno wyobrazić sobie pod tym względem bardziej bezradnego człowieka: jego biograf, Szenrok, pisze, że Gogol, niejednokrotnie zwracając się o pomoc do rządu, w prośbach o zapomogę „zawsze wskazywał z jednej strony na swe gorące pragnienie, by okazać swymi utworami w miarę sił pomoc ojczyźnie, a z drugiej na to, że nie jest na służbie i nie ma żadnych określonych środków do życia” (III: 643).

Gazdanow, by wzmocnić krytyczne nastawienie do dziwnych zachowań Gogola, przywołał fragment słynnego listu Wissariona Bielińskiego (1811–1848) z 15 lipca 1847 roku, w którym czołowy petersburski opiniotwórca niezwykle ostro i z oburzeniem zareagował na społeczne poradnictwo twórcy *Wybranych fragmentów...*, pisząc: „Głosiciele bata, apostołe nieuctwa, zwolenniku obskurantyzmu i wstecznic-twa, panegirysto tatarskich charakterów — co Pan robi? Niech Pan spojrzy sobie pod nogi: przecież stoi Pan nad przepaścią” (III: 645). Oczywiście perspektywa Bielińskiego, osoby współczesnej Gogolowi, jest z przyczyn obiektywnych odmienna od tej z 1960 roku, gdy powstawał esej Gazdanowa, upłynęło przecież od 1847 roku ponad sto lat. Dlatego autor analizowanego szkicu nie akcentuje za Bielińskim aspektów politycznych aktywnych w kontrowersyjnym utworze Gogola, nie skupia uwagi na jego ataku na obskurantyzm i wstecznicstwo krytykowanego pisarza, lecz kieruje uwagę odbiorcy ku samemu protagoniście zamieszania, ściślej ku jego poetyce, ponieważ uważa, że w 1847 roku stało się coś trudnego do wytłumaczenia, gdyż paradoks połączył się tutaj z czymś przerażającym:

[...] rękę Gogola w tej książce dokładnie prowadzą stworzeni przez niego bohaterowie, przede wszystkim Maniłow, Chlestakow i Popriszczyn. Skoro Gogol uważał, że może dawać rady ziemianinowi i gubernatorowej, dlaczego w rzeczy samej Chlestakow nie mógł[by] kierować departamentem; i jeśli Gogol uważał, że cała Rosja patrzy na niego i oczekuje od niego wskazówek, jak powinna żyć, dlaczego więc Popriszczyn nie mógł uważać siebie za Ferdynanda Ósmego, na którego patrzy cała Hiszpania? (III: 645).

⁵⁰Zob. uwagi na ten temat Simona Karlinsky’ego w rozdziale „Fear of Women and Marriage”, a także „Gogol’s Underground Life” i „Homosexuality and Prophecy”. Odpowiednio u Karlinsky’ego strony: 35–37, 186–188, 243–246.

Tak naprawdę — kontynuuje Gazdanow — właściwe życie Gogola zaczyna się od dnia, w którym — mając dziewiętnaście lat — porzucił swą ojczystą Małoruś i przyjechał do Petersburga. Tam zaczęła się jego działalność literacka i zostały nawiązane znajomości z tymi, których następnie zdegradował według własnych słów: z generałów do szeregowych, przekształcił w Koroboczkę, Maniłowa, Pluszkinę, Nozdriowa, Sobakiewicza i Szpońkę. Co sobą reprezentował — jako człowiek — pisarz Nikołaj Wasiljewicz Gogol? Bieliński w gniewie powiedział o nim, że całe życie oszukiwał Boga, a przy śmierci wykiwał szatana (III: 646).

W dalszej części eseju Gazdanow odwołuje się do wypowiedzi kilku zaledwie osób, którym ufa, których słowo o Gogolu nie jest zafałszowane. Są wśród tych postaci Siergiej Aksakow i Paweł Annienkow. Aksakow na przykład sformułował zdanie, które zachęca do głębszej refleksji: „W całym kręgu moich starych towarzyszy i przyjaciół, w całym kręgu moich znajomych nie spotkałem ani jednego człowieka, któremu spodobalby się Gogol i który ceniłby go w pełni” (Газданов 2009: III: 646). Autor szkicu zastanawia się nad przyczynami nieracjonalnych, niezrozumiałych dla otoczenia zachowań Gogola, nad jego na przykład nagłymi wyjazdami-ucieczkami oraz konfabulacjami, za których pomocą niejednokrotnie usiłował wyjaśnić powody swych zaskakujących decyzji. A jednocześnie skupia na sobie uwagę, jest egocentrykiem i bez woalu pisze do Aksakowa w marcu 1841 roku: „Trzeba mnie teraz chronić i pielęgnować”⁵¹ i „porównuje się do wazy, w której schowano skarb i dlatego trzeba [jej] strzec” (III: 647).

Największe zdumienie Gazdanowa budzi jednak nie okres chwały literackiej Gogola, lecz końcowe lata jego życia, kiedy pisarz przeżywał zaburzenia psychiczne i — co jeszcze dziwniejsze — znajdował się w stanie religijnego nawet nie tyle uniesienia, ile szaleństwa. Niemały (czy aby jednoznacznie pozytywny?) wpływ na postawę pisarza wywarł wtedy prawosławny duchowny ojciec Matwiej Konstantinowski (1791–1857), o czym trafnie i wnikliwie napisał Simon Karlinsky⁵². Autor *Eweliny i jej przyjaciół* intuicyjnie podziela znane opinie badaczy, lekarzy i psychiatrów zajmujących się kazusem zdrowia, a raczej braku zdrowia psychicznego Gogola, którzy obserwowali go bezpośrednio przed agonią lub odwoływali się do zapisków mu współczesnych: Tarasienkowa (1852, 1902), Kirpicznikowa (1900), Bażenowa (1902), Linniczenki (1902), Czyża (1904), Jewłachowa (1910), Jermakowa (1923); nie mam co prawda pewności, by stwierdzić, czy znane

⁵¹ Chodzi o list S. Aksakowa do N. Gogola z 25 II /11 III 1841 roku.

⁵² Podrozdział ten nosi tytuł „Father Matthew Konstantinovsky”, s. 271–276.

były Gazdanowowi te wszystkie opracowania. Tak czy inaczej, nawet na podstawie dostępnej eseistycznej wiedzy miał on prawo napisać, że

Ostatnie lata życia Gogol spędził w stanie, który można byłoby nazwać religijnym szaleństwem. Miał on jawnie chorobliwy charakter i jest bardzo prawdopodobne, że właśnie to on wpędził go do grobu. Ten człowiek i żył nie tak, jak inni, i umarł nie tak, jak inni. Wszystko jest w nim dziwne, niezwykle i niewytłumaczalne; jego życie osobiste, jego twórczość literacka, jego mania wielkości, jego stałe twierdzenia, że stara się czynić dobro ludziom i jego lodowata pogarda wobec tych ludzi (III: 648).

Wniosek Gazdanowa nie jest optymistyczny. Wybrzmiewa w nim nie tylko egzystencjalna tragedia Gogola, lecz także duchowy dramat człowieka, który zrobił straszny użytek z własnej wyobraźni. Gazdanow nie podejmuje, a więc i nie drąży tematu źródeł literackiej wielkości autora *Wybranych fragmentów...*, nie kojarzy jego męki z opętaniem. Na taką hipotezę nie wystarczyło już eseistyczne odwagi. Niemniej zbliżył się do tej myśli, ponieważ napisał:

Jakież potworne życie miał autor *Martwych dusz!* Ani żony, ani dzieci, ani własnego ogniska, ani domu, ani przyjaciół, ani przywiązania, ani przystani, ani miłości, ani nawet Rosji, z której cały czas ciągnęło go do obcych ziem; tułaczki, poniżenia, niepojęty przez niego samego geniusz literacki, pogarda dla tych, których pragnął kochać i dla których, według jego słów, starał się być pożyteczny, beznadziejna samotność, bieda i mania wielkości, i śmiertelne religijne majaczenie. I oprócz tego, oczywiście, straszny, nie-ludzki świat, który stworzyła jego potworna, rozpalona wyobraźnia, podobny do widoku rozżarzonego piekła, w którym spalił się Gogol, zostawiwszy nam w spadku to, co zostało stworzone przez jego niepowtarzalny geniusz literacki oraz nierozwiązywalną zagadkę jego krótkotrwałego pobytu na ziemi i jego śmierci — tak samo niepojętej, jak jego życie (III: 650–651).

Konkluzja Gazdanowa jest klarowna i cały jego wywód ku niej prowadził prostą ścieżką:

Wszystko w Gogolu jest sprzeczne. Był tak bardzo niepodobny do innych ludzi, że rzeczywiście nikt go nie rozumiał do końca, ani ci, których nazywał przyjaciółmi, ani nawet jego bliscy, jego rodzina. Za granicą — i tylko za granicą, według jego słów — mógł myśleć o Rosji. A kiedy przyjeżdżał do Rosji, natychmiast go ciągnęło z powrotem, za granicę. Wydaje się, że Rzym był jedynym miastem, w którym mógł żyć. Umarł mając czterdzieści trzy lata. Działalność literacką zaczął jako dwudziestolatek, tak więc trwało ono dwadzieścia trzy lata, z których osiemnaście spędził poza Rosją. Tak w ogóle, całe swe życie rzeczywiście próbował odejść i odjechać od samego siebie. Bardzo się troszczył o swe zdrowie i bardzo się bał chorób. A potem pisał, że człowiek potrzebuje ciężkich dolegliwości, że tylko wte-

dy zaczyna pojmować to, czego bez nich nie mógłby zrozumieć. Bał się zresztą nie tylko dolegliwości. Odczuwanie stałego przerażenia charakteryzowało go w sposób szczególny (III: 647).

SIERGIEJ KIBALNIK O EGZYSTENCJALNEJ INTERPRETACJI DZIEŁ GOGOLA PRZEZ GAZDANOWA

Petersburski badacz Siergiej Kibalnik zauważa, że Gogol był jedynym pisarzem rosyjskim, którego Gazdanow wymienił w programowym eseju *Uwagi o Edgarze Poem...*, a więc musiał być dla niego ważnym punktem orientacyjnym w poetyce własnej. W szkicu z 1960 roku podejście eseisty nie zmieniło się wobec autora *Portretu* w porównaniu z wypowiedzią z 1929, ale stosunek — już tak, jak twierdzi uczony, i pisze: „Z twórczego punktu orientacyjnego (‘sztuka fantastyczna’) Gogol przekształcił się dla niego przede wszystkim w negatywy przykład rezygnacji geniusza z twórczości artystycznej na rzecz wypełnienia zadań społeczno-wychowawczych”⁵³. Stał się zatem autor *Wybranych fragmentów...* jaskrawym przykładem tej części literatury rosyjskiej, która była nastawiona na moralizatorstwo, na pouczanie człowieka w ważnych dla niego kwestiach ducha i bytu (np. Turgieniew, Tołstoj, Dostojewski) i wskazywanie mu sposobów wyjścia z życiowego impasu. Chciałoby się, idąc za ciosem, napisać, że w sposób najwulgarniejszy „posłannicza” funkcja literatury radzieckiej przejawiała się w utworach powstałych po 1917 roku i propagujących władzę bolszewicką oraz w czasach realizmu socjalistycznego. Oczywiście, ideowy receptariusz komunistów był totalnie odmienny od etycznego poradnictwa Dostojewskiego czy Tołstoja.

Wprawdzie ani Wasilij Rozanow, ani Lew Szestow nie zostali przywołani przez Gazdanowa w żadnym z jego szkiców o Gogolu, ale właśnie na te dwie wybitne postacie rosyjskiej kultury wskazał w artykule Kibalnik. Twierdzi nawet, że ich podskórny wpływ na kształt wypowiedzi eseisty jest silniejszy od ducha Tołstoja. Po pierwsze, Rozanow wcześniej od Gazdanowa wskazywał na powiązanie twórczości Gogola z szaleństwem. Po drugie, Rozanow i Gazdanow widzieli w autorze *Martwych dusz* mizantropa („писатель-человеко-ненавистник”). Po trzecie, Gazdanow za Rozanowem powtarza myśl o ścisłej więzi twórczości Gogola z problematyką śmierci. O ile jednak Rozanow, w ślad za Bielińskim i Szenrokiem, kojarzy Gogola z pisarstwem realistycznym, o tyle Gazdanow wyraźnie się od tego stanowiska odcina;

⁵³ С. Кибальник, *Гоголь в экзистенциальной интерпретации...*

w tej właśnie negacji zawiera się odmiennność pozycji obydwu pisarzy i krytyków.

Kibalnik zwraca także uwagę na powiązania szkicu Gazdanowa z myślami wybitnego rosyjskiego filozofa Lwa Szestowa o Gogolu. Trzeba tu wspomnieć, że w 1929 roku, wcześniej od szkicu autora *Uwag o Edgarze Poe...*, ukazała się książka Szestowa *Na wadze Hioba (На весах Иова, 1993)*⁵⁴, którą Gazdanow najprawdopodobniej dobrze znał. Świadczą o tym myślowe zapożyczenia, jak chociażby zdania o fantastycznym świecie Gogola czy o autobiografizmie większości gogolowskich bohaterów. Gazdanow powtarza za Szestowem prawdę o bliskości autora *Nosa* ze stworzonym przez niego szalonym bohaterem Aleksiejem Poprisczynem. Rosyjski filozof całą duchową drogę twórcy *Wija* opisywał w aspekcie egzystencjalnym i takie same koordynaty obrał przecież Gazdanow. Kibalnik słusznie zauważa:

Także Gazdanow, opierając się na Gogolu, formułuje swoją koncepcję człowieka egzystencjalnego, budzącego się wśród martwego snu otaczających [go osób] i odczuwającego więź z transcendencją przez okropieństwo istnienia i śmierć. Przy tym w Gogolu podkreśla on właśnie to, co było specyficzne dla rosyjskiego egzystencjalizmu: irracjonalizm i specyficzny stosunek do śmierci⁵⁵.

Kibalnika bardzo interesowała odpowiedź na pytanie o przyczyny tak wyrazistego wpływu Rozanowa i Szestowa na niezależnego przecież krytyka, gdy dwukrotnie pisał o Gogolu. Petersburski badacz twierdzi, że

zależność ta da się wyjaśnić nie tyle wpływem konkretnych tekstów Rozanowa i Szestowa na konkretne teksty Gazdanowa, ile światopoglądowym podobieństwem, [jego] przynależnością do rosyjskiej tradycji egzystencjalnej, w której Rozanow i Szestow odegrali niepoślednią rolę⁵⁶.

***

O ile w artykule z 1929 roku Gazdanow akcentował fantastyczność sztuki słownej Gogola jako cechy wielce oryginalnej i odróżniającej go zasadniczo od pisarzy zajmujących się tematem społecznym, jak np. Victor Hugo, Émile Zola, Nikołaj Niekrasow czy Iwan Turgieniew,

⁵⁴ Л. Шестов, *На весах Иова. Странствования по душам*, w: tegoż, *Сочинения в двух томах*, t. 2, Издательство „Наука”, Москва 1993.

⁵⁵ С. Кибальник, *Гоголь в экзистенциальной интерпретации...*

⁵⁶ Tamże.

o tyle w eseju z 1960 roku twórca *Nocnych dróg* wyeksponował egzystencjalne podejście w interpretacji dzieł Gogola i podkreślił występowanie wielu istotnych sprzeczności w nim samym jako człowieku oraz w jego dziełach, w których w ostatnim okresie życia do głosu dochodziła dydaktyka i postawa profetyczna, uwidoczniła szczególnie w *Wybranych fragmentach...* Gazdanow zanegował wtedy sens i wartość tego typu pouczająco-mentorskich praktyk Gogola, ale sam u schyłku twórczości również zaczął pisać powieści, w których pojawiło się edukacyjno-naprawcze przesłanie literatury. W egzystencjalnym podejściu Gazdanowa do Gogola ujawniła się bliskość eseisty z Wasilijem Rozanowem i Lwem Szestowem. Fakt ten z jednej strony odczuwalnie osłabia oryginalność koncepcji autora *Widma Aleksandra Wolfa*, lecz z drugiej wpisuje na trwałe jego pogląd w najlepszą rosyjską tradycję egzystencjalnego podejścia do sztuki słownej.

Szkice Gazdanowa o Gogolu nie są według mnie zaskakująco odkrywcze, nie wnoszą całkiem nowej wiedzy na temat biografii i poetyki tego rzeczywiście niezwykłego i skomplikowanego wewnętrznie twórcy. Gazdanow w określonej mierze wyraził w szkicach samego siebie, podał odpowiedzi na pytania, które nurtowały go jako pisarza „pierwszego gatunku”, poprawnie wyeksponował egzystencjalno-osobowościowe uwikłania autora *Martwych dusz*, zaakcentował wyraźne rozbieżności między słowem a czynem twórcy, jego przekonaniem o posłanniczym mentorstwie formalnym a merytorycznym brakiem podstaw udzielania rad w obszarach, o których nie miał przecież żadnego pojęcia.

Gazdanowski komentarz do Gogola-człowieka i Gogola-pisarza stał się więc według mnie w jakimś stopniu autocharakterystyką samego eseisty zafascynowanego głównie fantastycznym pisarstwem autora *Nosa*. Niewykluczone, że charakteryzując Gogola, chciał podkreślić to, co było mu obce w latach 1929 i 1960 w odniesieniu do poglądów na prawdziwą literaturę, co było również dla niego nie do zaakceptowania we własnej sztuce słowa. Ostatecznie jednak Gazdanow powtórzył w określonej mierze przetarte szlaki dydaktyczne — po Gogolu, Dostojewskim, Tołstoj, i w latach 50.–60. XX wieku, u schyłku swej aktywności twórczej, nie zrezygnował z edukacyjnej roli literatury, o czym najlepiej zaświadczyły dwie powieści: *Pielgrzymi* oraz *Przebudzenie*. Szczególne miejsce wśród wizyjno-receptariuszowych tekstów Gazdanowa zajęło nieukończone utopijne dzieło *Przewrót* zawierające przepisy na naprawę świata.

Tekst ten jawnie wzmocnił tezę o nieprzypadkowości i potrzebie problematyki społecznej w wielkich dziełach literackich, o czym najlepiej zaświadczyły powieści Dostojewskiego i Tołstoja. Udział Gazdanowa w tym rosyjskim nurcie dydaktycznym jest odczuwalnie uboższy, co może wynikać w głównej mierze ze znacznie mniejszej jego popularności wśród czytelników rosyjskich. Gazdanow, tak chętnie i słusznie porównywany przez krytyków rosyjskiej emigracji z Władimirem Nabokowem, w Rosji i poza nią — w tym także w Polsce — jest wciąż odkrywany.

W eseju Gazdanowa z 1960 roku uderzyło mnie zwłaszcza jedno zdanie, w którym autor, powołując się na ocenę Bielińskiego, napisał, że ten „w gniewie powiedział o nim [tj. Gogolu — G.O.], że całe życie oszukiwał Boga, a przy śmierci wykiwał szatana” (III: 646). To, oczywiście, z kim i jaki ewentualnie pakt był gotów zawrzeć albo, być może, nawet zawarł pisarz, pozostanie raczej tylko dręczącą hipotezą, gdyż nauka nie przychyli się raczej do koncepcji ezoterycznych⁵⁷. Ale nikt nie zaprzeczy, że autor *Wija* w ostatnim okresie życia modlił się nadzwyczaj żarliwie i pościł w większym stopniu niż najbardziej fanatyczny eremita, zdradzając symptomy choroby psychicznej. Agonia pisarza oraz jego dziwna śmierć⁵⁸ mogą świadczyć, że nie wykiwał jednak szatana, jak twierdził Bieliński. Rozstrzygnięcie tej intrygującej kwestii wykracza jednak zdecydowanie poza przyjęty przeze mnie cel wypowiedzi. Problem wymaga przede wszystkim głębszego naświetlenia w nurcie teologii prawosławnej, gdyż jej wyznawcą był Gogol, ale i spojrzenia z punktu widzenia, najogólniej mówiąc, NIE-prawosławnego, również mogącego przynieść cenne wnioski. Wszystko to dałoby się uczynić, ale już w ramach odrębnego studium.

⁵⁷ Zob. np. rozdział „The School at Nezhin” u Karlinsky’ego (s. 12–13) oraz: З. Агеева, *Душевная болезнь Гоголя*, http://samlib.ru/a/ageewa_z_m/dushewnajaboleznxgogolja.shtml (22.12.2023); А. Анненская, *Н.В. Гоголь. Его жизнь и литературная деятельность: биографический очерк А.Н. Анненской: с портретом Гоголя, гравированным в Лейпциге Геданом*. Типография газеты „Новости”, Санкт-Петербург 1891, <https://www.prlib.ru/item/1095815> (22.12.2023); И. Линниченко, *Душевная драма Гоголя*, (bd.), Одесса 1902; В. Вересаев, *Гоголь в жизни: Систематический свод подлинных свидетельств современников: С иллюстрациями на отдельных листах*, Academia, Москва–Ленинград 1933, <https://www.prlib.ru/item/1638925> (26.12.2023).

⁵⁸ Zob. np. „Gogols’ Death” według Simona Karlinsky’ego, s. 277–280.

REFERENCES

- Ageyeva, Zinaida. *Dushevnyaya bolezni' Gogolya* [Агеева, Зинаида. *Душевная болезнь Гоголя*] <http://samlib.ru/a/ageewa_z_m/dushewnajaboleznxgogol-ja.shtml>.
- Aksakov, Sergey. *Istoriya moyego znakomstva s Gogolem so vklucheniem vsej perepiski s 1832 po 1852 g.* Izdaniye podgotovili sotrudniki Muzeya "Abramtsevo" AN SSSR. Naselenko, Yelena, and Smirnova, Yelena (eds.). Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 1960 [Аксаков Сергей. *История моего знакомства с Гоголем со включением всей переписки с 1832 по 1852 г.* Издание подготовили сотрудники Музея "Абрамцево" АН СССР. Населенко, Елена. Смирнова, Елена (eds.). Москва: Издательство Академии наук СССР, 1960] <https://imwerden.de/pdf/aksakov_s_t_istoriya_moyego_znakomstva_s_gogolem_1960_text.pdf>.
- Annenkov, Pavel. "N.V. Gogol' v Rime letom 1841 goda." *N.V.Gogol' v vospominaniyakh sovremennikov*. Mashinskiy, Semen (ed.). Moskva: Gosudarstvennoye izdatel'stvo khudozhestvennoy literatury, 1952: 230–316 [Анненков, Павел. "Н. В. Гоголь в Риме летом 1841 года." *Н.В. Гоголь в воспоминаниях современников*. Машинский, Семен (ed.). Москва: Государственное издательство художественной литературы, 1952: 230–316] <<https://feb-web.ru/feb/gogol/critics/gvs/gvs-230-.htm>>.
- Annenskaya, Aleksandra. *N. V. Gogol'. Ego zhizn' i literaturnaya deyatel'nost': biograficheskiy ocherk A.N. Annenskoy: s portretom Gogolya, gravirovannym v Leyptsige Gedanom.* Sankt-Peterburg: Tipografiya Tipografiyagazety 'Novosti', 1891 [Анненская, Александра. *Н.В. Гоголь. Его жизнь и литературная деятельность: биографический очерк А.Н. Анненской: с портретом Гоголя, гравированным в Лейпциге Геданом*. Санкт-Петербург: Типография газеты 'Новости', 1891] <<https://www.prlib.ru/item/1095815>>.
- Babicheva, Yuliya. "Nochnyye dorogi" *Gayto Gazdanova: problema stilya i zhanra* [Бабичева, Юлия. *'Ночные дороги' Гайто Газданова: проблема стиля и жанра*] <http://www.darial-online.ru/2002_3/babitch.shtml>.
- Bazhenov, Nikolay. *Bolezni' i smert' Gogolya*. Moskva: Tipo-litografiya Tovarishchestva I.N. Lushnerev i K°, 1902 [Баженов, Николай. *Болезнь и смерть Гоголя*, Москва: Типо-литография Товарищества И.Н. Лушнерев и К°, 1902] <<https://www.prlib.ru/item/1058626>>.
- Belinskiy, Vissarion. *Pis'mo k Gogolyu*. Sankt-Peterburg: Knigoizdatel'stvo 'Svetoch no. 2', 1906 [Белинский, Виссарион. *Письмо к Гоголю*. Санкт-Петербург: Книгоиздательство 'Светоч no. 2', 1906].
- Chizh, Vladimir. *Bolezni' N.V. Gogolya*. Moskva: Tipolitografiya tovarishchestva I.N. Kushnerev i K°, 1904 [Чиж, Владимир. *Болезнь Н.В. Гоголя*. Москва: Типо-литография товарищества И. Н. Кушнерев и К°, 1904] <https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_006761546/>.
- Dienes, László. *Russian literature in exile: the life and work of Gajto Gazdanov*. München: Verlag Otto Sagner, 1982.
- Dostoyevskiy, Fedor. *Prestupleniye i nakazaniye* [Достоевский, Федор. *Преступление и наказание*] <<https://www.livelib.ru/quote/42909244-prestuplenie-i-nakazanie-fjodor-dostoevskij>>.
- Durylin, Sergey. *Iz semeynoy khroniki Gogolya*. Moskva: GAKHN, 1928 [Дурылин, Сергей. *Из семейной хроники Гоголя*. Москва: ГАХН, 1928].

- Fedyakin, Sergey. “‘Infernal’nyy’ Gogol’ v russkom soznanii — ot Musorgskogo do Nabokova.” *Pyatyye Gogolevskiyе chteniya. N.V. Gogol’ i russkoye zarubezh’ye*. Vikulova, Vera (ed.). Moskva: Knizhnyy dom Universitet 2006 [Федякин, Сергей. “‘Инферальный’ Гоголь в русском сознании — от Мусоргского до Набокова.” *Пятые Гоголевские чтения. Н.В. Гоголь и русское зарубежье*. Викулова, Вера (ed.). Москва: Книжный дом Университет 2006] <<https://www.domgogolya.ru/science/researches/1557/>>.
- Galster, Bohdan. *Mikolaj Gogol*. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1967.
- Gayto Gazdanov v kontekste russkoy i zapadnoevropeyskikh literatur. Borev, Yuriy (ed.). Moskva: IMLI RAN, 2008 [*Гайто Газданов в контексте русской и западноевропейских литератур*. Боров, Юрий (ed.). Москва: ИМЛИ РАН, 2008].
- Gazdanov, Gayto. “O Gogole.” *Literaturnoye obozreniye*, 1994, no. 9/10: 78–83 [Газданов, Гайто. “О Гоголе.” *Литературное обозрение*, 1994, no. 9/10: 78–83].
- Gazdanov, Gayto. “O Gogole.” *Mosty* (Myunkhen), 1960, no. 5: 171–183 [Газданов, Гайто. “О Гоголе.” *Мосты* (Мюнхен), 1960, no. 5: 171–183].
- Gazdanov, Gayto. “O Gogole.” *Nezavisimaya gazeta*, 1993, 6 iyulya: 7 [Газданов, Гайто. “О Гоголе.” *Независимая газета*, 1993b, 6 июля: 7].
- Gazdanov, Gayto. “O Gogole.” *Zolotoy vek’*, 1993, no. 4: 51–55 [Газданов, Гайто. “О Гоголе.” *Золотой век’*, 1993, no. 4: 51–55].
- Gazdanov, Gayto. “Zametki ob Edgare Po, Gogole i Mopassane.” *Volya Rossii* (Praga), 1929, no. 5/6: 96–107 [Газданов, Гайто. “Заметки об Эдгаре По, Гоголе и Мопассане.” *Воля России* (Прага), 1929, no. 5/6: 96–107].
- Gazdanov, Gayto. “O Gogole.” *Sobraniye sochineney v pyatitomakh. Tom tretiy. Romany. Rasskazy. Literaturnaya kritika i esseistika. Masonskiyе doklady*. Moskva: Ellis Lak, 2009 [Газданов, Гайто. “О Гоголе.” *Собрание сочинений в пяти томах. Том третий. Романы. Рассказы. Литературная критика и эссеистика. Массонские доклады*. Москва: Эллис Лак, 2009].
- Gazdanov, Gayto. *Sobraniye sochineniy v trekh tomakh*. Moskva: Soglasie, 1996. [Газданов, Гайто. *Собрание сочинений в трёх томах*. Москва: Согласие, 1996].
- Gazdanov, Gayto. “Zametki ob Edgare Po, Gogole i Mopassane.” *Sobraniye sochineney v pyati tomakh. Tom pervyy. Romany. Rasskazy. Literaturno-kriticheskiye esse. Retsenzii i zametki*. Moskva: Ellis Lak, 2009 [Газданов, Гайто. “Заметки об Эдгаре По, Гоголе и Мопассане.” *Собрание сочинений в пяти томах. Том первый. Романы. Рассказы. Литературно-критические эссе. Рецензии и заметки*. Москва: Эллис Лак, 2009].
- Gazdanow, Gajto. *Wieczór u Claire. Widmo Aleksandra Wolfa*. Transl. Chłystowski, Henryk. Warszawa: PIW, 2009.
- Giej, Maria. “‘Mir menayetsya i my menayemysya vmeste s nim’. Problema stanovleniya chelovecheskoy lichnosti v tvorchestve Gayto Gazdanova.” *W kręgu problemów antropologii literatury. W stronę antropologii niezwykłości*. Supa, Wanda (ed.). Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu Białostockiego, 2013: 177–187 [Giej, Maria. “‘Мир меняется и мы меняемся вместе с ним’. Проблема становления человеческой личности в творчестве Гайто Газданова.” *W kręgu problemów antropologii literatury. W stronę antropologii niezwykłości*. Supa, Wanda (ed.). Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu Białostockiego, 2013: 177–187].

- Giej, Maria. *'Ya videl mir takim'. Kontseptsiya deystvitel'nosti v tvorchestve Gayto Gazdanova*. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 2008 [Giej, Maria. *'Я видел мир таким'. Концепция действительности в творчестве Гайто Газданова*. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 2008].
- Giej, Maria. "Kontseptsiya vremeni v tvorchestve Gayto Gazdanova." *Studia i Szkice Slawistyczne: Literatura, Kultura, Język*, 2010, no. 10: 233–240 [Giej, Maria. "Концепция времени в творчестве Гайто Газданова." *Studia i Szkice Slawistyczne: Literatura, Kultura, Język*, 2010, no. 10: 233–240].
- Giej, Maria. "Zhenskiye obrazy v proizvedeniyakh Gayto Gazdanova." *Studia i Szkice Slawistyczne: Literatura, Kultura, Język*, 2011, no. 11: 103–110 [Giej, Maria. "Женские образы в произведениях Гайто Газданова." *Studia i Szkice Slawistyczne: Literatura, Kultura, Język*, 2011, no. 11: 103–110].
- Giej, Maria. "Takim widziałem świat". *Koncepcja rzeczywistości w twórczości Gajto Gazdanowa* (praca doktorska). Opole: Uniwersytet Opolski, 2007.
- Giej, Maria. "Kontseptsiya zhizni kak puteshestviya k smerti (naprimere tvorchestva Gayto Gazdanova)." *Dialog Kultur IV. Hradec Králové 23.–24.1.2007. Ústí nad Orlicí*, 2007: 317–322 [Giej, Maria. "Концепция жизни как путешествия к смерти (на примере творчества Гайто Газданова)." *Dialog Kultur IV. Hradec Králové 23.–24.1.2007. Ústí nad Orlicí*, 2007: 317–322].
- Giej, Maria. "...Takim widziałem świat": koncepcja rzeczywistości w twórczości Gajto Gazdanowa." *Studia i Szkice Slawistyczne: Literatura, Kultura, Język*, 2008, no. 9: 173–178.
- Giej, Maria. "Intuitivnyy sposob poznaniya kak oppozitsiya k nauchnomu (na primere tvorchestva G. Gazdanova)." *Rossica Olomucensia*, 2008, no. XLVI–II: 451–454 [Giej, Maria. "Интуитивный способ познания как оппозиция к научному (на примере творчества Г. Газданова)." *Rossica Olomucensia*, 2008, no. X–VI–II: 451–454].
- Giej, Maria. *Socjalne 'dno' paryskie w powieści Gajto Gazdanowa 'Nocne drogi'*. Ústí nad Orlicí: Eurolingua & Eurolitteraria, 2009: 341–347.
- Giej, Maria. "Priroda v tvorchestve Gayto Gazdanova." *Istoriyai sovremennost' v russkoy literature V. Prus, Kazimierz* (ed.). Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2009: 117–129 [Giej, Maria. "Природа в творчестве Гайто Газданова." *История и современность в русской литературе V. Prus, Kazimierz* (ed.). Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2009: 117–129].
- Giej, Maria. "Rol' zhenshchin v zhizni gazdanovskikh geroyev." *Rossica Olomucensia*, 2009, no. XLVIII: 353–356 [Giej, Maria. "Роль женщин в жизни газдановских героев." *Rossica Olomucensia*, 2009, no. XLV: 353–356].
- Giej, Maria. "Poisk svojego mesta na zemle v zhizni i tvorchestve Gayto Gazdanova." *Dialog Kultur VII – dodatek: sborník příspěvků z mezinárodní vědecké konference Hradec Králové, 22.–23. ledna 2013*. Hradec Králové: Gaudeamus, 2013: 20–25 [Giej, Maria. "Поиск своего места на земле в жизни и творчестве Гайто Газданова." *Dialog Kultur VII – dodatek: sborník příspěvků z mezinárodní vědecké konference Hradec Králové, 22.–23. ledna 2013*. Hradec Králové: Gaudeamus, 2013: 20–25].
- Giej, Maria. "Problema odinochestva v tvorchestve Gayto Gazdanova." *Powróćcie do Rosji wierszami i prozą. Literatura rosyjskiej emigracji (Vernut'sya v Rosiyu stikhami i prozoy. Literaturarusskogo zarubezh'ya)*. Nefagina, Galina (ed.). Słupsk: Wydawnictwo Akademii Pomorskiej, 2012: 148–155 [Giej, Maria.

- “Проблема одиночества в творчестве Гайто Газданова. Powróćcie do Rosji wierszami i prozą. Literatura rosyjskiej emigracji (Вернуться в Россию стихами и прозой. Литература русского зарубежья). Нефагина, Галина (ed.). Słupsk: Wydawnictwo Akademii Pomorskiej, 2012: 148–155].
- Giej, Maria. “Tema starosti v romane Gayto Gazdanova ‘Nochnyye dorogi’.” *Wielkie tematy kultury w literaturach słowiańskich. Starość. Slavica Wratislaviensia*, 2016, no. 163: 203–212 [Giej, Maria. “Тема старости в романе Гайто Газданова ‘Ночные дороги’.” *Wielkie tematy kultury w literaturach słowiańskich. Starość. Slavica Wratislaviensia*, 2016, no. 163: 203–212].
- Giej, Maria. “‘Kak? I bol’she nichego?’: vektory ekzistentsial’nogo soznagiya v romane Gayto Gazdanova ‘Večer u Kler’.” *Studia i Szkice slawistyczne: Literatura, Kultura, Język*, 2006, no. 7: 83–101 [Giej, Maria. “‘Как? И больше ничего?’: векторы экзистенциального сознания в романе Гайто Газданова ‘Вечер у Клэр’.” *Studia i Szkice Slawistyczne: Lteratura, Kultura, Język*, 2006, no. 7: 83–101].
- Giej, Maria. “‘Bezzvuchnaya simfoniya mira’: muzyka v proizvedeniyakh Gayto Gazdanova.” *Slavica Wratislaviensia*, 2007, no. 143, cz. 1: 213–220 [Giej, Maria. 2007, “‘Беззвучная симфония мира’: музыка в произведениях Гайто Газданова.” *Slavica Wratislaviensia*, 2007, no. 143, cz. 1: 213–220].
- Gogol, Mikołaj. *Martwe dusze*. Transl. Broniewski, Władysław. Warszawa: Czytelnik, 1971.
- Gogol, Mikołaj. *Wybrane fragmenty korespondencji z przyjaciółmi*. Netz, Feliks (ed., transl.). Warszawa: Wydawnictwo Sic!, 2015.
- Gogol’, Nikolay. *Chetyre pis’ma k raznym litsam po povodu ‘Mertvykh dush’*. T. 8. *Polnoye sobraniye sochineniy v 14 tt.* Moskva: Izdatel’stvo Akademii nauk SSSR, 1952 [Гоголь, Николай. *Четыре письма к разным лицам по поводу ‘Мертвых душ’*. Т. 8. *Полное собрание сочинений в 14 тт.* Москва: Издательство Академии наук СССР, 1952] <<https://feb-web.ru/feb/gogol/texts/ps0/ps8/ps8-286-.htm?cmd=p>>.
- Gogol’, Nikolay. *Mėrtvyye dushi* [Гоголь, Николай. *Мёртвые души*] <<https://cityatyu.skvoz-vidnyj-miru-smex-i-nezrimye-nevedomye-emu-slezy>>.
- Jastrzębska, Katarzyna. “Tendencje modernistyczne w powieści Gajto Gazdanowa ‘Nocne drogi’.” *Przegląd Rusycystyczny*, 2020, no. 1.
- Kabaloti, Sergey. *Poetika prozy Gayto Gazdanova 20–30-kh godov*. Sankt-Peterburg: Peterburgskiy pisatel’, 1998 [Кабалоти, Сергей. *Поэтика прозы Гайто Газданова 20–30-х годов*. Санкт-Петербург: Петербургский писатель, 1998].
- Karlinsky, Simon. *The Sexual Labyrinth of Nikolai Gogol*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1976.
- Kasack, Wolfgang. *Leksykon literatury rosyjskiej XX wieku. Od początku stulecia do roku 1996*. Kodzis, Bronisław (ed., transl.). Wrocław: Ossolineum, 1996.
- Kibal’nik, Sergey. “Gayto Gazdanov i ekzistentsial’noye soznaniye v literature Russkogo Zarubezh’ya.” *Russkaya literatura*, 2003, no. 4 [Кибальник, Сергей. “Гайто Газданов и экзистенциальное сознание в литературе Русского Зарубежья.” *Русская литература*, 2003, no. 4].
- Kibal’nik, Sergey. *Gayto Gazdanov iekzistentsial’naya traditsiya v russkoy literature*. Sankt-Peterburg: ID Petropolis, 2011 [Кибальник, Сергей. *Гайто Газданов и экзистенциальная традиция в русской литературе*. Санкт-Петербург: ИД Петрополис, 2011].

- Kibal'nik, Sergey. *Gogol'v ekzistentsial'noy interpretatsii Gazdanova* [Кибальник, Сергей. *Гоголь в экзистенциальной интерпретации Газданова*] <<https://www.domgogolya.ru/science/researches/1489/>>.
- Kirpichnikov, Aleksandr. *Somnieniya i protivorechiya v biografii Gogolya (kommentariy k biograficheskoy kanve)*. V. 1. Sankt-Peterburg: Tipogrfiya Imperatorskoy akademii nauk, 1900 [Кирпичников, Александр. *Сомнения и противоречия в биографии Гоголя (комментарий к биографической канве)*. В. 1. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук, 1900] <<https://www.prlib.ru/item/901568>>.
- Krasavchenko, Tat'yana, and Vasil'yeva, Mariya. *Gayto Gazdanov i 'nezamechennoye pokoleniye': pisatel' na peresechenii traditsiy i kul'tur, sbornik nauchnykh trudov*. Khadonova, Fatima (ed.). Moskva: INION RAN, 2005 [Красавченко, Татьяна. Васильева, Мария. *Гайто Газданов и 'незамеченное поколение': писатель на пересечении традиций и культур, сборник научных трудов*. Хаданова, Фатима (ed.). Москва: ИНИОН РАН, 2005].
- Linnichenko, Ivan. *Dushevnyaya drama Gogolya*. Odessa: (bd.), 1902 [Линниченко, Иван. *Душевная драма Гоголя*. Одесса: (bd.), 1902].
- Matveyeva, Yuliya. "Parizhane' i 'novyye': k voprosu vzaimootnosheniy dvukh 'Voln' russkoy emigratsii (pomaterialam perepiski G. Gazdanova, L. Rzhhevskogo i G. Khomyakova)." *Fenomen russkoy emigratsii: kollektivnaya monografiya*. Blashkiv, Oksana, and Mnikh, Roman (eds.). Siedlce: Instytut Kultury Regionalnej i Badań Literackich im. Franciszka Karpińskiego Stowarzyszenie, 2004, s. 153–166 [Матвеева, Юлия. *'Парижане' и 'новые': к вопросу взаимоотношений двух 'Волн' русской эмиграции (по материалам переписки Г. Газданова, Л. Ржевского и Г. Хомякова)*. Феномен русской эмиграции: коллективная монография. Блашкив, Оксана, and Мних Роман. (eds.). Siedlce: Instytut Kultury Regionalnej i Badań Literackich im. Franciszka Karpińskiego Stowarzyszenie, 2004: 153–166].
- Nechiporenko, Yuriy. *Gogol' i Gazdanow: 'chuvstvennaya prelest' mira* [Нечипоренко, Юрий. *Гоголь и Газданов: 'чувственная прелесть мира'*] <<http://www.hrono.ru/text/2007/negaz0407.html>>.
- Nosov, Viktor. *'Klyuch' k Gogolyu. Opyt khudozhestvennogo chteniya*. London: Overseas Publications Interchanange Ltd, 1985 [Носов, Виктор. *'Ключ' к Гоголю. Опыт художественного чтения*. London: Overseas Publications Interchange Ltd, 1985].
- Ovsyannikova, Assol. "Nerazgadannyy fenomen Gayto Gazdanova". *Inyye berega* 2016, no. 4(44). [Овсянникова, Ассоль. "Неразгаданный феномен Гайто Газданова". *Иные берега* 2016, no. 4(44)].
- Paszkievicz, Anna. "Suicidia w twórczości Gajto Gazdanowa." *Slavica Wratislaviensia*, 2018, t. 167: 321–328.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, 1990, Jankowski, Augustyn OSB (ed.). Opracował Zespół Biblistów Polskich z inicjatywy benedyktynów tynieckich. Poznań–Warszawa: Wydawnictwo Pallottinum, 1990.
- Proskurina, Yelena. "Cherty neorealizma v tvorchestve G. Gazdanova (roman 'Nochnyye dorogi' i dokumental'naya povest' 'Na frantsuzskoy zemle')." *Kritika i semiotika*, 2011, no. 15 [Проскурина, Елена. "Черты неореализма в творчестве Г. Газданова (роман, 'Ночные дороги' и документальная

- повесть 'На французской земле')." *Критика и семиотика*, 2011, no. 15] <<http://www.philology.ru/literature2/proskurina-11.htm>>.
- Proskurina, Yelena. Proskurina, Polina. "Avtor, geroy, narrativ v 'russkikh' romanakh G. Gazdanova." *Kritika i semiotika*, 2007, no. 11 [Проскурина, Елена. Проскурина, Полина. "Автор, герой, нарратив в 'русских' романах Г. Газданова." *Критика и семиотика*, 2007, no. 11].
- Rozanov, Vasilii. "Otchego ne udalsya pamyatnik Gogolyu?." *Zhurnal teatra Literatura-Khudozhestvennogo obshchestva*, 1909, no. 2: 9–12 [Розанов, Василий. "Отчего не удался памятник Гоголю?" *Журнал театра Литературно-Художественного общества*, 1909, no. 2: 9–12] <http://dugward.ru/library/rozanov/rozanov_otchego_ne_udalsa.html>.
- Russkoye zarubezh'ye, Velikiye otechestvenniki. 100 sudeb russkoy-emigratsii v XX veke.* Gagkuyev, Ruslan (ed.). Moskva: Yauza-katalog, 2018 [*Русское зарубежье, Великие отечественники. 100 судеб русской эмиграции в XX веке.* Гагкуев, Руслан (ed.). Москва: Яуза-каталог, 2018].
- Shenrok, Vladimir. *Materialy k biografii N.V. Gogolya*. T. 1–4. Moskva: Tipografiya I. Mamontova i K°, 1892–1897 [Шенрок, Владимир. *Материалы к биографии Н.В. Гоголя*. Т. 1–4. Москва: Типография А. И. Мамонтова и К°, 1892–1897] <<https://feb-web.ru/feb/gogol/critics/sh1/sh1-001-.htm?cmd=p>>.
- Shestov, Lev. *Na vesakh Iova. Stranstvovaniya po dusham. Sochineniya v dvukh tomakh*. T. 2. Moskva: Izdatel'stvo 'Nauka', 1993 [Шестов, Лев. *На весах Иова. Странствования по душам. Сочинения в двух томах*. Т. 2. Москва: Издательство 'Наука', 1993].
- Sidor, Maria. "Inspiracje filozoficzne prozy Gajto Gazdanowa: 'Wieżór u Claire' i 'Powrót Buddy'." *Studia i Szkice Slawistyczne: Literatura, Kultura, Język*, 2006, no. 8: 247–254.
- Strzałka, Jan. *Powrót Gazdanowa* <<https://www.dwutygodnik.com/artykul/413-powrot-gazdanowa.html>>.
- Szymańska, Aleksandra. "Motiv mesti i obraz mstitelya v rannikh rasskazakh Gayto Gazdanova (Obshchestvo vos'měrki pik, Tovarishch Brak)." *Studia i Szkice Slawistyczne: Literatura, Kultura, Język*, 2010, no. 10: 241–247 [Szymańska, Aleksandra. "Мотив мести и образ мстителя в ранних рассказах Гайто Газданова (Общество восьмёрки пик, Товарищ Брак)." *Studia i Szkice Slawistyczne: Literatura, Kultura, Język*, 2010, no. 10: 241–247].
- Tarasenkov, Anatolii. "Posledniye dni zhizni Nikolaya Vasil'yevicha Gogolya" *Otechestvennyye zapiski*, 1852, noyabr' [Тарасенков, Анатолий. "Последние дни жизни Николая Васильевича Гоголя." *Отечественные записки*, 1852, ноябрь] <https://classica.rhga.ru/upload/iblock/1ed/51_Tarasenkov.pdf>.
- Tarasenkov, Anatolii. *Posledniye dni zhizni N.V. Gogolya. Zapiski yego sovremennika, doktora A. Tarasenkova*. Moskva: T-vo skoropetch. A.A. Levenson, 1902 [Тарасенков, Анатолий. *Последние дни жизни Н.В. Гоголя. Записки его современника, доктора А. Тарасенкова*. Москва: Т-во скоропеч. А.А. Левенсон, 1902] <<https://www.prlib.ru/item/1094439>>.
- Tolstoy, Lev. *O Gogole* [Толстой, Лев. 1909 *О Гоголе*] <<http://tolstoy-lit.ru/tolstoy/publicistika/o-gogole.htm>>.
- Tskhovrebov, Nugzar. *Gayto Gazdanov. Zhizn' itvorchestvo*. Vladikavkaz: Ir, 2003 [Цховребов, Нугзар. *Гайто Газданов. Жизнь и творчество*. Владикавказ: Ир, 2003].

GAZJTO GAZDANOW O NIKOŁAJU GOGOLU

- Turgenev, Ivan. *Gogol'. Iz pisem* [Тургенев, Иван. Гоголь. Из писем] <<http://gogol-lit.ru/gogol/vospominaniya/turgenev.htm>>.
- Veresayev, Vikentiy. *Gogol' v zhizni: Sistematičeskij svod podlinnykh svidel'stv sovremennikov: S illyustratsiyami na otdel'nykh listakh*. Moskva–Leningrad: Academia, 1933 [Вересаев, Викентий. Гоголь в жизни: Систематический свод подлинных свидетельств современников: С иллюстрациями на отдельных листах. Москва–Ленинград: Academia, 1933] <<https://www.prlib.ru/item/1638925>>.
- Vozvrashcheniye Gayto Gazdanova: nauchnaya konferentsiya, posvyashchënnaya 95-letiyu so dnya rozhdeniya, 4–5 dekabrya 1998 g.* Vasil'yeva, Mariya (ed.). Moskva: Russkiy put', 2000 [Возвращение Гайто Газданова: научная конференция, посвящённая 95-летию со дня рождения, 4–5 декабря 1998 г. Васильева, Мария (ed.). Москва: Русский путь, 2000].
- Yedinstvo inoskazaniya: o narrativnoy poetike romanov Gayto Gazdanova*. Proskurina, Yelena, and Romodanovskaya, Yelena (eds.). Moskva: Institut filologii SO RAN, 2009 [Единство иносказания: о нарративной поэтике романов Гайто Газданова. Проскурина, Елена, and Ромодановская, Елена (eds.). Москва: Институт филологии СО РАН, 2009].
- Yermakov, Ivan. *Ocherki po analizu tvorčestva N.V. Gogolya (Organichnost' proizvedeniy Gogolya)*. Moskva–Petrograd: Gosudarstvennoye izdatel'stvo Moskva-Petrograd, 1923 [Ермаков, Иван. Очерки по анализу творчества Н.В. Гоголя (Органичность произведений Гоголя). Москва–Петроград: Государственное издательство Москва–Петроград, 1923] <https://archive.org/details/PPB_16_Ermakov_1923_Gogol/mode/2up>.
- Yermilov, Vladimir. *N.V. Gogol'*. Moskva: Sovetskiy pisatel', 1953 [Ермилов, Владимир. Н.В. Гоголь. Москва: Советский писатель, 1953].
- Yevlakhov, Aleksandr. *Tayna geniya Gogolya*. Varshava: Tipografiya Varshavskogo uchebnogo okruga, 1910. [Евлахов, Александр. Тайна гения Гоголя. Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1910].